

ח'וראסאן, خراسان, Khorasan

ארץ השמש, ארץ הקדם

ח'וראסאן (Khorasan) שבמרכז אסיה מאוזכרת הרבה הן במקורות ערביים והן במקורות עבריים של ימי הביניים. גבולותיה מעולם לא היו קבועים והם השתנו במרוצת השנים. ח'וראסאן השתרעה על החלק המזרחי של האימפריה הפרסית והוא כלל את המדבר הפרסי הגדול דש-י כביר (Dasht-I Kabir). כמה מהערים המרכזיות שבהן התיישבו יהודים הן: מרב-מארי (Marv, Mari), באלך (Balkh), גאזני (Gazni), הראת (Herat), נישאפור (Nishapur), בוכרה (Bukhara) וסמרקנד (Samarkand) והעיר הקדושה משהד (Mashhad). ישוב יהודי, שלא נזכר במקורות הכתובים, הוא פירוז-קו Firuz-Kuh שבכפר ג'אם Jam, ביישוב זה נתגלו עד כה לא פחות מ-88 מצבות קבורה באותיות עבריות מזרחיות והטקסט הוא בלשון פרסית-יהודית. המצבות המוקדשות רק לאישים מרכזיים (לא נמצאו מצבות של נשים, ילדים ופשוטי עם). המצבות שנתגלו הן מן השנים 1012-1249 (27 שנים לאחר הפלישה המונגולית) של שנת 1222. המצבות מעידות על קהילה מבוססת חומרית ורוחנית כאחד. וולף לסלאו Wolf Leslau, דן בהתיישבות היהודית בפירוז-קו Firuz-Kuh בירתם של סולטני גוריד Sultans of Gurid וסבור כי המצבות הן של קהילת סוחרים בדרך שיירות המסחר, כפי שמעידה הכרוניקה הפרסית *Tabaqat i-Nasiri*. הקהילה התפזרה בעקבות הפלישה המונגולית וחסול הסולטנות הגורידית. היהודים שלא הושמדו פנו מזרחה לחורזם ואף הגיעו לקייפנג בסין Kai Feng in China.

25 ק"מ דרומית לג'אם Jam, במעבר ההרים Tang-I Azao, נמצאו שלוש כתובות סלע בפרסית יהודית ובאותיות עבריות, כנראה מן השנה 752. בקנדאהר Kandahar נתגלתה מצבת שיש מפוארת, הן מבחינת העיצוב והן מבחינת הטקסט, חרותה באותיות עבריות מרובעות והטקסט כתוב בחרוזים. המצבה מוקדשת ליהודי רם-דרג 'שר והטפסר ה"מ משה בן אפרים בצלאל" Sar ve-Tifsar H.M. Moshe ben Ephraim Bezalel, שכנראה הוצא להורג בשנת 1320. המצבה מעידה על תרבות חומרית ורוחנית גבוהה של הקהילה.

הכיבוש הערבי במאה ה-8 הביא בעקבותיו לגלי הגירה מבל של ערבים ויהודים כאחד, שהקימו מושבות סחר על דרכי המשי, כדי כך שהאזור נקרא גם 'ערב השנייה' ו'המושבה של בצרה'. הקשר ההדוק בין יהודי ח'וראסאן ליהודי בבל מצביע, כנראה, על מוצאם המשותף של חלק מן היהודים. זיקה דתית וכלכלית גדולה הייתה בין קהילות ח'וראסאן לבין ההנהגה היהודית בבבל. בהיותן קהילות אמידות של סוחרים, שפעלו על דרכי המשי בין סין והודו לבין אירופה, הם תמכו ביישובות בבל. בתמורה החזיקה בבל בח'וראסאן ישיבות ומרכזי תורה, שלחה אליה כלי קודש ופתרה סוגיות הלכתיות שהתעוררו מזמן לזמן.

ח'וראסאן הייתה משופעת בכיתות שסטו מן הזרם המרכזי באסלאם וביהדות. החשיבה הרציונאלית האריסטוטלית הייתה בעלת השפעה אדירה ועוררה ויכוחים תיאולוגיים בקרב יהודים ומוסלמים כאחד. כאן פעלה ה'מועתזלה' [المعتزلة *al-mu'tazilah*], תנועה אסלאמית, שדגלה בהסברת עיקרי הדת על

דרך העיון השכלי. התנועה השפיעה על ספרות המחשבה היהודית, הרבנית ובייחוד הקראית, אותותיה מצויים ב'תנא דבי אליהו רבה' *Tana Debei Eliyahu Raba*, בחיבוריו של הקראי דניאל אלקומסי Daniel el-Kumisi ובמיוחד בחיבורי רב סעדיה גאון Rav Se'adia Gaon, ומהם עברה להוגי דעות אחרים בימי הביניים. היא ייצגה את המדע והסתמכה עליו. בתור שכזאת העדיפה את הספקנות על פני יראת אלוהים. הם שללו את רעיון היות הקוראן תורה משמים וטענו שאינו אלא יצירה שנכתבה על-ידי בני-אדם. הוויכוח הוסב מן הקוראן לעבר המקרא, וחייוי הבאלכי Hivi al-Balkhi (המאה ה-9), שנחשב מבקר המקרא הראשון, ניסח את השגותיו על המקרא במאתיים שאלות מחורזות שעוררו עליו את רוגזו של רס"ג Rav Se'adia Gaon. שישים שנה לאחר מותו של חייוי הבאלכי מתייחס אליו רס"ג Rav Se'adia Gaon ב'ספר הגלוי' *Sefer Ha-galuy* ומתריע על השפעתו השלילית המתמשכת על דורות אחרים. ר' אברהם בן דוד (הראב"ד *Ha-Rabad*) כותב על כך ב'ספר הקבלה' *Sefer Ha-Kabalah* על מאבקו של רב סעדיה גאון בתורתו של חייוי הבאלכי ומעיר כי רב סעדיה ראה מורים המלמדים את תלמידיהם בספרים ובלוחות שחיבר חייוי הבאלכי 'עד שבא רב סעדיה ונצחם [גבר עליהם]'.

הקבוצות הקראיות של ח'וראסאן לא היו אחידות. בכרוניקה קראית מזכיר דוד אבן אל היתי David Ibn el-Hithi רשימה של קבוצות קראיות והוא מייחד מקום מיוחד לקראים של ח'וראסאן שהיו בעלי השקפות שונות. הקראי יעקב קרקסאני Yaakov al-Kirkisani מפרט את ההבדלים בין קראי ח'וראסאן לשאר מקומות. הראשונים שוללים את הכתיב וקרי scriptural text and readable בתנ"ך והם קוראים כפי שנכתב אפילו את השם המפורש של אלוהים *Jehovah* ולפי תפיסתם מי שקורא *Adonai* הריהו כופר. המשיח שבואו הובטח כבר בא ושבית המקדש הוא רק זה שבנה זרובבל. יש גם ששוללים את תחיית המתים וטוענים שכוונת המקרא לתחיית האומה מן הגלות והשפלות.

לבד מן הקראים חיו בח'וראסאן כיתות יהודיות, שרס"ג Rav Se'adia Gaon ורב נטרונאי גאון Natronai Gaon Rav מכנים אותן בשמות גנאי: 'מינים' [*Minim*], 'מובדלי בני-ישראל' [*Muvdalei Benei-Israel*] או 'אנשים שנקראים יהודים' [*Anashim shenikraim Yehudim*]. ח'וראסאן הייתה מאוכלסת בכיתות של אפיקורסים, פורשים ומתבדלים [*Separate*], שקיבלו את היהדות לשליש ולרביע בעוד שהיהדות עדיין לא גיבשה עד אז את דפוסיה ועיקריה הסופיים. לוחם ללא חת בקבוצות אלו היה רס"ג Rav Se'adia Gaon, שסלד מכיתות אלו והעביר את תחושותיו ודעותיו גם לבאים אחריו בקרב גאוני בבל. המקורות המוסלמיים, מאזכרים גם כופר אחר ממוצא יהודי, הנושא את השם אבן אר-ראונדי Ibn ar-Ravandi, מן העיר ראונד Ravand, שבסמוך לנישאפור Nishapur שבה'וראסאן. בני זמנו ראו בו יהודי 'מובדל', שאביו היה יהודי והתאסלם. מקורות מוסלמיים מספרים שחברו הטוב היה היהודי אבו עיסא בן לוי אל-אהוואזי, Abu Issa ben Levy el-Ahawazi, שבביתו מצא אבן אר-ראונדי Ibn ar-Ravandi מקלט ולו הקדיש את עבודתו המדעית העיקרית: 'כתאב אל דאמיג' *Kitab el-Damige*. סלומון בן ירוחם Salomon ben Yeruham בפירושו ל'ואל תתחכם יותר' (קהלת ז, טז), (Neither be thou foolish (Ecclesiastes VII, 16)) תוקף את אלו המסתובבים בערים ובשווקים ומבקשים לרכוש ספרים חיצוניים, כמו ספרי פילוסופיה, ואף את ספריהם של שני הכופרים: אבן אל-ראונדי Ibn Ar-Ravandi המופר בשמו המוסלמי אבו אל חסון אחמד בן יחיא בן אסחאק

ראונדיי Abu el-Hason Ahmad ben Yihya ben Eskhak Ravandi, שכתב על הסתירות בקוראן ונגד הרעיון שהתורה ניתנה משמים; אבן סויד Sweid Ibn (או: אבו סויד Abu Sweid), שדינור סבור שהוא אבו סעיד האמגושי Abu Sa'id The Magician, בן המאה ה-9, מחסידי מאני והמניכאים Manichaeism Mani and the מוסיף על דבריו סלומון בן ירוחם: "הם המפתים לכפירה באל ובנביאיו ובתורתו".

הקראים וכיתות הפורשים חיו דורות אחדים במרחב הגדול הזה בבדידות מתמשכת, מרוחקים מן הקהילות היהודיות הסמוכות ומנותקים משיבות סורא ופומבדיתא Sura and Pumbedita. ככל שחלף זמן מצבם ההלכתי הלך והחמיר, משום שלא יכלו להקים בתי-דין שייתנו גט כהלכה, המופך על-ידי גאוני בבל. אישה שהתגרשה ונישאה ליהודי אחר, היו ילדיה שנולדו מן הזיווג החדש בחזקת 'ממזרים'. קהילה שתווית של ממזרות דבוק בה פסולה מלבוא בכלל ישראל. גם פיצולם לתת-קבוצות תרם לחיסולן הדימוגרפי של הכיתות הזעירות. אפילו הקראים, שהיו רבים, הלכו ונעלמו במרוצת השנים ונטמעו בחברה המוסלמית. משנדחו צאצאיהם של הפורשים על-ידי הקהילות היהודיות בח'וראסאן, הם פנו לאסלאם, שקיבל אותם בחום ובמאור פנים. כמוסלמים הם היו פטורים מתשלום מיסים, שנתחייבו בהם המיעוטים השונים, ושערי המסחר נפתחו בפניהם בדומה לכל סוחר מוסלמי כעדותו של הקראי שמואל בן יחיא Shmuel ben Yihyah. אם רובם של הקראים התאסלמו, על אחת כמה וכמה חמור היה מצבם של בני הדור השני והשלישי של ה'נבדלים מבני ישראל', שידעו על שורשיהם היהודיים וביקשו לשוב ולחיות חיים יהודיים שלמים, במסגרת יהודית נורמטיבית הקשורה לתורתה של בבל, אך הם מצאו את שערי היהדות נעולים בפניהם. הם פנו לרבני ח'וראסאן בבקשת הצטרפות לקהילה היהודית, כחוזרים בתשובה, והרבנים פנו לגאון בבל, רב נטרנאי בר הילאי גאון Gaon Natronai Bar Hilay (גאון ישיבת סורא Sura בשנים 853-858), בשאלתה בסוגיה זו. ה'מינים' מוצגים באורח שלילי וכוללני כמי שאינם שומרי מצוות, אוכלים טריפה ואין נוהג אצלם כתובה, גיטין, חליצה וייבום. הצגתם כך הזמינה פסילה חד-משמעית מצד גאון בבל. הקביעה ההלכתית של רב נטרנאי גאון Gaon Natronai Rav לא בחנה כל מקרה לגופו, והטילה דופי באופן גורף וכוללני והחשידה קבוצות שלימות בחשש של ממזרות, גם כשרובם או חלקם היו יהודים כהלכה, למרות שלא הקפידו על תרי"ג [=613 מצוות]. יצוין, כי יהודי משהד ויהודי אפגניסטן עד הדורות האחרונים לא גרשו אישה אלא נשאו אישה נוספת על פניה. דחייתם הכוללת של בנים אלו, שביקשו לכפר על עוון אבותיהם ולהצטרף ליהדות הנורמטיבית, הביא לטמיעתם המיידית בחברה המוסלמית. ניסיון פסילה נתקיים באנוסי משהד גם לאחר הקמתה של מדינת ישראל. האנוסים פנו למוסדות וביקשו לעלות לישראל, אך מחלקת העלייה חשדה בהם בממזרות ופנתה בשנת 1949 לרבנים הראשיים ר' יצחק הלוי הרצוג והראשון-לציון בן-ציון מאיר חי עוזיאל וביקשה חוות דעתם ההלכתית. הרב הרצוג סבר שחלקם נשאו מן הסתם נשים מוסלמיות וילדיהן משום כך אינם יהודים וטעונים גיור. ייתכן שחלק מן הנשים הנשואות התגרשו ללא בית-דין שייתן להן גט כהלכה ונישאו מחדש ומשום כך ילדיהן הם בבחינת 'ממזרים'. הרב הרצוג פסק כי יש לערוך בדיקה אישית לכל אחד ממרכיבי הקהילה. פסק ההלכה של הרב הרצוג, המנותק לחלוטין מקורותיהם ומדרך חייהם של האנוסים

במשך 110 שנות אניסותם, שונה בגישתו מפסק ההלכה של רב נטרונאי גאון, בכך שאינו נוטה להכללה, אלא מבקש בדיקה יסודית של כל אחד ממרכיבי הקהילה. הרב עוזיאל, שהיה מעורה בחייהן של הקהילות היהודיות מן המזרח והכיר אותן היכרות אישית, פסק בקצרה וכדלקמן: "לפי ידיעות מהימנות, אנוסי משהד אלה שמרו את יהדותם בביתם בחירוף נפש ממש, ובייחוד בענייני המשפחה: שמרו על נישואיהם רק בחופה וקידושין, כתורת משה וישראל, ואם הוצרכו לגט הלכו אל קהילות ישראל ושם סידרו גט כריתות כדין וכהלכה. ובכן הרי הם ישראל קדושים לכל דבריהם [ענייניהם]. פסק ההלכה של הרב עוזיאל נתקבל ושערי ארץ ישראל, שאליה ערגו כל השנים, נפתחו בפני אנוסי משהד והם שבו לקיים חיים יהודיים בגלוי על אדמת ארץ-ישראל.

בח'וראסאן צמחו כיתות השיעה, שקמו כתנועות אופוזיציה למוסלמים ממוצא ערבי. כאן חיו ופעלו כיתות מוסלמיות (כמו המועתזילה), שסרבו לקבל את הקוראן כתורה משמים והיו מושפעות מתורות בודהיסטיות וזורואסטוריות בצד תפיסות שכלתניות מבית מדרשו של אריסטו ותלמידיו, שהשפיעו על חיוי הבלכי ועל כיתות של קראים וכיתות יהודיות שחרגו מן היהדות הנורמטיבית כפי שהתגבשה על-ידי ר' סעדיה גאון. היהודים בח'וראסאן אוזכרו בספרות הערבית של ימי הביניים, אך בעיקר בפרשנות המקראית, הרבנית והקראית, של ימי הביניים. ח'וראסאן אוזכרה כמקום גלותם של עשרת השבטים האובדים *The Lost Tribes*. המחבר הקראי דניאל בן משה אל-קומיסי el-Kumisi, שנולד בקומיסי Kumisi שבח'וראסאן במאה ה-9 הכיר את תנאי הקיום של הגולה היהודית בפרובינציות המזרחיות. בפירושו לדניאל (יא, לו) ולזכריה (ו, ח) השתמש בכינוי 'כל מדינות [ערי] כוראסן'. גם יפת בן עלי ויוסף בן עלי (המאה ה-9) מזכירים בכתביהם את 'כל ארצות חוראסאן'. יהודה בן בלעם Yehuda ben Bal'am (המאה ה-11) מציין בפירושו לספר ישעיהו את ח'וראסאן כמקום שבתם של עשרת השבטים האובדים. תנחום ירושלמי (המאה ה-13) מציין בפירושו למלכים ב יח, (יא): 'הערים בחבל חוראסאן' וכן הן נזכרות בפירושים של רב סעדיה גאון למלכים ב יז, ו דברי הימים א, ה, כו, שבהם מובא סיפור גלות אשור. על פסוקים אלה אומר רבי משה אבן עזרא: 'אין ספק שאלו הם הפלכים Province של כוראסאן Khorasan'. יש עדות על התיישבות צפופה של יהודים באזור, שעסקו בעיקר במסחר ותמכו ביישובות בבל. ההיסטוריון הפרסי אל-גוזגאני מינהג' אד-דין אבו עומר El-Gozgani Minhaj ad-Din Abu Omar מספר בספרו 'טאבאקאט-י-נאצירי' *Tabaqat-i-Nasiri*, כי בימי Harun El Rashid הארון אל-רשיד (786-809) שימשו היהודים מתווכים במאבקים השבטיים בח'וראסאן. היהודים הוצגו בפני הח'ליף כאזרחי הטריטוריה של גור. זאת הוכחה שההתיישבות היהודית קדמה לימיו של הארון אל-רשיד.

גאוני בבל מתייחסים באופן כללי ל'מנהג ח'וראסאן'. אפילו ההיסטוריון הערבי מאקריזי Al-Maqrizi (1364-1442) מציין שמנהגיהם של יהודי עיראק אינם תואמים את מנהגיהם של יהודי ח'וראסאן בכל הכרוך לחישובי לוח השנה וקביעת המועדים. ב'ספר המאורות' *Kitab al-Anwar wal-Marakib* (Sefer Ha-Me-orot) של הקראי אל-קרקסאני Yaakov al-Qirkisani, נשתמרו פרטים על ההבדלים בין נוסח ארץ-ישראל לבין נוסח בבל, שהיה מקובל ברחבי הכליפות לרבות יהודי ח'וראסאן. עיקר

ההבדלים בין נוסח בבל לנוסח ארץ-ישראל הוא בדיני אישות. ר' יהודה הברצלוני (המאה ה-12) מספר על תיקונים דתיים ששלח בסוף המאה ה-9 רב האי גאון Rav Hai Gaon מבבל לח'וראסאן, שעד אז נהגו לקדש אישה בכתובה או בשטר אירוסין אלא בטבעת בלבד והדבר גרם להכחשת הקידושין. הוא דרש מיהודי ח'וראסאן, שינהגו כמנהג בבל שלפיו מקדשים בכתובה החתומה על-ידי עדים ובברכת אירוסין. לפנינו לא רק עדות על הבדלי מנהגים בין בבל לח'וראסאן אלא גם עדות ממשית לקיום חיים יהודיים במרחב הזה.

מקורות מוסלמיים מן המאות ה-7 וה-8 מאזכרים את יהודי ח'וראסאן. עומר ה-2 (717-720) מוציא צו לבני ח'וראסאן, 'שלא להרוס בתי-כנסת, אך לא לאפשר בנייתם של בתי-כנסת חדשים'. צו זה מוכיח בעליל שיהודים חיו ופעלו באזור קודם האסלאם. במאה ה-8 מוזכר ר' עקיבא, רבה של מרב, שהיה ממונה על גביית המיסים בעיר מיהודים ומדתות אחרות, אך מוסלמים היו פטורים מרוב המיסים. אבן ח'רדאד'בה Ibn-i Khurdadbeh in his book *Kitab al-Masalik wa al-Mamalik*, מספר על הסוחרים היהודים הראד'אניים, היוצאים מסין, עוברים את ח'וראסאן ומגיעים עד לארצות המערב בקצה אירופה. שורה של מלומדים יהודים בני המאה ה-8 וה-9 מוזכרים בספרות המוסלמית כבני ח'וראסאן. הגיאוגרף אל-מוקדסי (el-Mukadesi) מספר על קיומם של יהודים באזור לצד נוצרים ואמגושים (זורואסטרים). מקורות מוסלמיים מתייחסים ליהודי גאזני, שהיו סוכני עסקים של הסולטאן מחמוד מגאזני.

ההתיישבות היהודית על דרך המסחר הייתה מובנת מאליה. העושר העולמי עבר כאן. היהודים הקימו מושבות לאורך המסלול של דרך המשי. הם נדדו בשיירות המסחר לעתים עם אלפי סוסים, גמלים ואפילו פילים, לצד לאומים אחרים ובעיקר ערבים. מקורות מוסלמיים מספרים כי נאצר אבו סאיאר (Abu-Sayar) מושל ח'וראסאן בימי עומר ה-2 קבע תוכנית מסים חדשה, שלפיה חוייבו בתשלום מסים רק הלא מוסלמים. בדבריו הוא מזכיר את ראש הקהילה עקיבא. נראה שאת סמכותו קיבל מגאון ישיבת פומבדיתא, וזאת על סמך הוויכוח שהתנהל בין ראש ישיבת פומבדיתא רב כהן צדק בר רב יוסף למר עוקבא, ראש הגולה בימיו, בקשר למיסים הנגבים בח'וראסאן. מר עוקבא ביקש לשגר דיין לח'וראסאן ולגבות באמצעות שליחיו את המיסים המגיעים משם, אך רב כהן צדק מנע זאת והביא להגלייתו של רב עוקבא למשך שנה. ההתנגדות לר' עוקבא והתלונות למלך גרמה להגלייתו השנייה והסופית. במשך שנים אחדות נותרה יהדות הגולה ללא ראש עד שנבחר דוד בן זכאי קרובו של רב עוקבא, למורת רוחו של כהן צדק.

רדיפת יהודים קודם על-ידי כוהני דת זורואסטרים ואחר כך על-ידי מוסלמים הביאה לאורך ההיסטוריה של ח'וראסאן נדידה של יהודים. יהודים שנרדפו בצלע אחת של משולש ההישרדות – פרס, אפגניסטן ובוכרה – מוצאים מקלט בצלע אחרת. כך אנו רואים כי יהודים נודדים ממשדד להראת, מבלאל לבוכרה ומגורשי קאבול באמצע המאה ה-19 מוצאים מקלט בסמרקנד. בשנות ה-30 של המאה ה-20 יהודים בורחים מברית המועצות האסייתית [בוכרה] אל אפגניסטן ואל איראן. היו גם גלי הגירה של יהודים מח'וראסאן אל קיי-פנג שבסין ולקווקז.

מרב Merv - ההיסטוריון הפרסי באיהקי (Baihaki) מציין כי היישוב היהודי במרב (Merv) נוסד על-ידי עזרא הסופר. הגיאוגרף הערבי יאקוט (Yaqut) מאשש את עדותו של ההיסטוריון הפרסי ומציין שעזרא הסופר התפלל בבית הכנסת שבעיר מרב (Merv).

באלך Balkh - הכרוניקן הערבי אל-מקריזי (al-Maqrizi) (המאה ה-14) כתב כי סנחריב מלך מוצול הגלה יהודים גם לבאלך. אבן בטוטא (Ibn Battuta), הגיאוגרף הערבי הצפון אפריקאי (1304-1377) מספר כי הנביא יחזקאל קבור בבאלך ומזכיר גם את 'באב אל יהוד' (Bab el-Yahud) (שער היהודים). בבאלך היו בני כיתות יהודיות, הקרואים על ידי רב סעדיה גאון 'מובדלי בני ישראל' או 'אנשים שנקראים יהודים'. בתקופה שקדמה לאסלאם הוקמה בסמוך לבאלך התיישבות יהודית והמקום נקרא 'אל יהודיה' או 'אל יהודאן אל כוברה' (el-Yehudon al-Kubrah) (היהדות הגדולה), שם זה שונה לאחר הכיבוש המוסלמי ('מאימאנה' Maimanah)). בימי הסולטאן מחמוד מגאזני היהודים עסקו בשמירה בגן הציבורי של העיר באלך ושיעור המסים שהוטל עליהם לא עלה על 500 דרהם Dirham. התיישבות היהודים בבוכרה התבססה על הגירה של יהודים מן העיר באלך.

באלך, כאמור, מאוזכרת בהקשר לחייוי הבאלכי, הכופר מח'וראסאן (רבע אחרון של המאה ה-9), פרופ' עזרא פליישר פרסם קטע מן ה'מאסאיל' בלשון העברית, שנתגלה בגניזה הקהירית.

גאזני Ghazni - לפי מקורות מוסלמיים חיו יהודים בעיר גאזני במאה ה-10 ובמאה ה-11 כסוכני עסקים של הסולטן מחמוד מגאזני. נידהמי ארודי סמרקנדי ((Nidhami-i-Arudi Samarkandi) 1110-1152)) מחברו של *Chahar Maqala*, ששימש משורר חצר בארמון, מזכיר תושב יהודי בגאזני בשם יצחק, שהיה סוכנו של מחמוד מגאזני וניהל למענו מכרות עופרת וכורי היתוך באזור. ר' בנימין מטודילה (עמ' נד) מציין, כנראה מפי השמועה: '...העיר הגדולה שעל נהר גוזן, ובה כמו 80,000 [נוסח אחר: 8,000] מישראל'. רס"ג (המאה ה-10) זיהה אותה עם גוזן המקראית (ישעיהו לז, יב). ר' משה אבן עזרא (1055-1135) מספר על גאזני לא רק כמקום גלותם של עשרת השבטים אלא גם כמקום שבו חיו יהודים בזמנו. הוא מביא מפי השמועה כי בעיר הבירה של גזנה כארבעים אלף יהודים משלמי מס וכמספר הזה גם בשאר ערי כוראסאן.

ניסבור [נישאפור] Nisapur [Nisabur] - בנימין מטודילה מספר על השבטים דן, זבולון, אשר ונפתלי מגלות אשור החיים חיי חופש בהרי ניסבור [נישאפור] [Nisapur [Nisabur] ובראשם הנשיא ר' יוסף אמרכלא הלוי וביניהם תלמידי חכמים וזורעים וקוצרים והולכים למלחמה עד ארץ כוש. משה גיל מביא עדויות על מתאסלמים מנישאפור הבאים להתיישב בירושלים. לא נדע אם היו להם שורשים יהודיים, אך יש לשער שבין המתאסלמים היו גם יהודים לשעבר.

הראת Herat - לגבי העיר הראת אין לנו עדויות להתיישבות יהודית עד למאה ה-19, שבה חיו בה כ-400 משפחות יהודיות, שהיגרו מערי איראן השונות ובעיקר אנוסים מן העיר משהד, מעוז האמונה השיעית, שחזרו בהראת לאמונתם היהודית (1840). הנוסע אפרים ניימרק מציין כי בבואם של המשהדים מצאו בהראת כעשרים בעלי בתים.

משהד, (مشهد, MASHHAD, MESHED), - בירת ח'וראסאן, היא העיר הקדושה ביותר באיראן בשל קברו של האימאם עלי א-ריזא המצוי בה. נאדיר שאה (מלך 1736-1747), הכובש הגדול, עשה אותה לבירתו. נאדיר שהיה סוני ביקש לנטרל את עצמתם של השיעים בבירתו והעביר מן הקווקז ומצפון איראן קבוצות של ארמנים, כורדים ויהודים למשהד. לאחר מותו התחדשו הפגיעות במיעוטים ובעיקר ביהודים. ביום 26 במארס 1839, ימים אחדים לפני חג הפסח, חל יום אבל ה'עשורא' عاشوراء Ashura של השיעים (10 בחודש מוחרם 1255 להג'רה). התחולל בעיר פוגרום ביהודים בעקבות מעשי הסתה שגרמו לאבדנם של כ-36 יהודים ושוד וביזה של רכוש יהודי וחורבן בתי-כנסת. הצלתם של היהודים נקנתה רק בעבור התאסלמותם לאמונה השיעית. המתאסלמים קיבלו את הכינוי 'ג'דיד אל אסלאם' (מוסלמים חדשים), אולם בחשאי המשיכו לשמור על דיני היהדות. שנה לאחר אינוסם, כשנרגעו הרוחות, כאלפיים אנוסים קנו את חרותם וברחו לבוכרה ולהראת באפגניסטן, הסמוכה יחסית. שתיהן מדינות סוניות שנהגו סובלנות כלפי דתות אחרות. בהראת חזרו האנוסים ליהדות שלימה וקיימו חיי קהילה וחיי מסחר משגשגים. שבע-עשרה שנה יותר מאוחר נכבשה העיר הראת על-ידי הפרסים והאנוסים, שמרדו באסלאם השיעי, גורשו מהראת למחנה ריכוז ליד העיר משהד. רק השתלטות בריטית על עיר הנמל בושהר (Bushehr) במפרץ הפרסי אילץ את האיראנים לסגת מאפגניסטן ולאפשר למגורשים לחזור להראת. עשרות רבות מתו והיו שחזרו לחיק האסלאם והצילו את חייהם¹. בין הבאים להראת היו בני משפחת גרג'י, שרבניה הנהיגו את הקהילה ועשו רבות למען מעמדה החברתי והרוחני. המהגרים החדשים, שהיו אמידים יותר ובעלי פתיחות כלכלית וחברתית נתנו את הטון בקהילה לאורך כל השנים עד לעלייתה של הקהילה לארץ ישראל. האנוסים גם התייחדו בעגה הגיליקית (Giliki), שאותה הביאו מצפון איראן.

האנוסים שנותרו במשהד במשך 110 שנים שמרו במסגרתם על יהדותם. בדרכים מתוחכמות ביותר הם קיימו את פולחנם במרתפי הבתים בעוד שבפומבי ביקרו במסגדים. הילדים נשלחו לפתוח את החנויות בשבת והצליחו שלא למכור דבר. הם קנו בשר טריפה בשווקים אך את הבשר השליכו לכלבים וחתולים ושחטו בביתם שחיטה כשרה. כך נהגו כלפי הלחם. בחנוכה השתמשו בחנוכייה בעלת 9 בזיכים vessels נפרדים שהוארו ופוזרו ברחבי הבית. הילדים והילדות התאסרו בתוך המשפחה בילדותם המוקדמת וקיבלו אישור כדת וכדין מהאימאם, אולם משהגיעו לפרקם השיאו אותם כדת משה וישראל בשני אירועים ובשתי כתובות יהודית ומוסלמית – אירוע פומבי הפתוח למוסלמים ואירוע יהודי נסתר במעמד מניין יהודים שנערך יום קודם. האנוסים נמנעו מלתת גט לאישה. מאחר ולא היו להם בתי דין כהלכה היה חשש שהאישה תינשא לגבר אחר מבלי שניתן לה גט כהלכה והילד הנולד מן הזיווג הזה יוגדר כממזר. אנוסי משהד כמו יהודי המרחב לא קיבלו עליהם את חרם דרבנו גרשום ועל כן נשאו אישה נוספת מבלי שגירשו את הראשונה. בעלייתם למכה היו שעברו בירושלים ובנו בה בתי-כנסת (חג'י יחזקאל ומשפחת כהן אהרונוב). לגבי ברית מילה לא הייתה בעיה כי גם המוסלמים מלים את ילדיהם. לאנוסים הייתה חלקה מיוחדת בבית הקברות והם הצליחו לקיים במשולב פולחנים מוסלמיים ויהודיים.

סמרקנד - ר' בנימין מטודילה (עמ' מ-מא), המאה ה-12, כותב על סמכותו של ראש הגולה למנות בסמרקנד רבנים וחזנים בכל הקהילה ולהעניק להם סמיכה ובתמורה שילמו מיסים לראש הגולה. בנימין מטודילה תיאר את קהילת סמרקנד מפי השמועה והעריך אותה ב-50,000 יהודים, עשירה ורבת תורה. הקהילה נחרבה כנראה בשנת 1598 על-ידי באבא מהמט ח'אן Baba Mehmet Khan ואחר כך סבלו היהודים מידי קנאים מוסלמים. בשנת 1843 מתחדשים החיים היהודיים בסמרקנד וליהודים נמסר שטח ל'מחלה' Mahala – רובע יהודי. בראש הקהילה עמד קלונטר Kalontar, שאושר על-ידי אמיר בוכרה. עם הכיבוש הרוסי בשנת 1868 הוטב מצבם של היהודים. בשנת 1887 חיו בסמרקנד 3,792 יהודים, רובם בוכרים. עם חיבורה של סמרקנד למסילת הברזל בשנת 1888 התיישבו בסמרקנד יהודים מרוסיה, שמילאו תפקיד חשוב בפיתוח המסחר. משהתגברה הגירת יהודים מתחומי אמירות בוכרה ומרוסיה, היקשו על קליטת מהגרים יהודים נוספים. בשנת 1907 נמנו בסמרקנד 5,266 יהודים. בשנת 1917 התחזקה הפעילות הציונית בסמרקנד שקירבה בין העדות. הוקמו בית עם וגימנסיה עברית. עד שנת 1933 היו בסמרקנד 15 בתי הכנסת. בשנת 1935 נמנו בסמרקנד 9,832 יהודים בוכרים ו-95% מהם התגוררו ב'מחלה', הרובע היהודי. במלחמת העולם השנייה הגיעו לסמרקנד עקורים יהודים ממזרח אירופה. בסוף שנות ה-60 היו בסמרקנד 15,000 יהודים ובית כנסת אחד.

בוכרה – Bukhara - הפיצול במאה ה-16 בין השיעים באיראן לסונים של מרכז אסיה – בוכרה ואפגניסטן - הפריד גם בין יהודי איראן ליהודי אפגניסטן ויהודי בוכרה, שפיתחו לעצמם עולם רוחני ותרבותי משלהם. המסורת של יהודי בוכרה מייחסת אותם לגולי בית ראשון ובית שני. מבבל הגיעו לפרס ומשם הגיעו לבוכרה ואפגניסטן. העדות הכתובה הראשונה היא מן המאה ה-13. איבן אל פוןאטי Ibn el Fuvati מספר על רדיפת היהודים והנוצרים בבוכרה. נראה שיהודי בוכרה לא נפגעו קשות על ידי המונגולים ועל ידי תימור לנג. יהודי בוכרה קיימו חיי רוח של פיוט ושירה וקמו בה מלומדים, משוררים ומתרגמים במאות 17 ו-18 שטיפחו את שפתם של יהודי בוכרה ואת שירתם. אולם לקראת המאה ה-18 הייתה ירידה רוחנית בקרב יהודי בוכרה עד שהגיע ר' יוסף מערבי ממאן, יליד טיטואן שבמרקו, שהתישב בצפת ובשנת 1793 יצא כשד"ר [שליח דרבנן] אל יהודי בוכרה ועורר אותם לחיים יהודיים. הוא נשא אישה בוכרית והקים משפחה בבוכרה. יהודי בוכרה עשו חיל בצביעת בדי משי ובייצוא של פרוות ועשו חיל גם בבנקאות. עם התעוררות הציונות בקרב חובבי ציון ברוסיה עולים לארץ בשנת 1893 יהודים בוכרים, ביניהם אמידים מאוד, ובונים בירושלים את שכונת רחובות המוכרת בשם שכונת הבוכרים.

מושבה ח'וראסאנית בקאי פנג, סין - ההתיישבות היהודית בסין בקיי פנג Kai-Feng הייתה חלק מן ההתיישבות היהודית. עדויות על ההתיישבות היהודית בסין נמצאו בפרסית-יהודית והסברה שמדובר במהגרים מח'וראסאן. לדעת החוקר לסלי, יהודים הגיעו לקאי-פנג בכמה נתיבים ובכמה גלים. יהודים הגיעו לעיר בימי שושלת סונג (960-1279) מפרס, אפגניסטן או בוכרה. סינולוגים העדיפו את דרך הים, שבה היו הגירות מהודו ואולי מתימן. לסלי מביא מקור, שלפיו הגיעו מח'וראסאן 70 משפחות בימי שושלת האן, שהמאוחרת בהם הייתה במאה ה-10. סופרים ערבים סיפרו על הגירת יהודים לסין הן בדרך היבשה והן בדרך הים. נראה שהמונגולים הגלו יהודים מהחבלים המערביים של ארצות כיבושיהם אל

סין. לדברי לסלי, כל העדויות היהודיות שבידינו מקאי-פנג הן מן השנים 1489 ועד המאה ה-16, אך אין ספק שהיישוב היהודי קדום יותר. מיסיונרים שביקרו בקאי-פנג בשנת 1850 סיפרו כי המסורות של יהודי קאי-פנג קובעות שמוצאם מפרס. בספרו על היהודים בסין מציין צ'רלס וייט, בישוף הונאן ופרופסור למדעי סין, כי בגניזת טון-הואנג (Tun-Huang) נמצא דף של סליחות מן המאה ה-8, כתוב בפרסית-יהודית על נייר סיני, המהווה עדות לקדמות הימצאם של יהודי פרס בסין.

BENZION D. YEHOSHUA-RAZ